

Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

ԱՆՀԱՏԻ ԵՒ ՄԱՍՍԱՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

Անհատի և մասսայի խնդիրն այլ կերպ արտայայտուած՝ պատմութեան նիւթի խնդիրն է։ Նայած այն հանգամանքին, թէ արդեօք անհատներն են պատմութիւն ստեղծողը թէ մասսաները, պատմութեան նիւթն ևս փոխուած է ըստ այդմ։ Առաջին դէպքում պատմութեան նիւթ դառնում են այսպէս կոչուած մեծ մարդիկ, ուրեմն պատմութեան տեսակէտը կը լինի անհատական—ինդիվիդուալիստական։ Երկրորդ դէպքում—մասսաները, պատմութիւնը կը դառնայ ընդհանուր, կոլլեկտիվիստական։

Այս երկու ուղղութիւններն ևս զօրեղապէս արտայայտուած են պատմագիտութեան մէջ թէ տեսականապէս, պատմափիլիսոփայութեան շրջանում, և թէ գործնականապէս, պատմագրութեան մէջ։

Ինդիվիդուալիստական պատմահայեցողութիւնը, որի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչները տեսականի շրջանում անգլիացի փիլիսոփայ պատմաբան Կարլայլն է, ֆրանսիացի սոցիոլոգ Տարդը և ուրիշները, իսկ գործնականի շրջանում դրանց թիւը լեզէոն է—վարդապետում է, որ պատմութիւն ստեղծողը, համայն մարդկութեան բովանդակ կեանքը առաջ տանողները մեծ մարդիկն են—հանճարները, դրանցից է կախուած որ և է ազգի զարգացման ընթացքը։ Կարլայլը իւր յայտնի գրքի մէջ («On heroes, hero-worship and the heroic in history».—Ես ձեռքիս տակ գերմաներէն թարգմանութիւնն ունիմ, Ռեկլամի հրատարակութեամբ) մի քանի խմբի է բաժանում մեծ մարդկանց, պատմութիւնն առաջ տանող մեծ անհատները կամ գիւցազներ են (գիցաբանական հերոսներ), կամ մարգարէներ կամ բանաստեղծներ (Դանտէ, Շեքսպիր) կամ կրօնական ու-

Ֆորմատորներ են ու քահանաներ կամ գրողներ (Ռուսո) և կամ քաղաքական պետեր-իշխաններ (Կրոմուէլ, Նապոլէոն)։

Մարդկութեան պատմութիւնն ահա դրանց ձեռքն է, այս դիցազների և սեփորմատորների, բանաստեղծների և թագաւորների, որոնք բոլորն էլ հերոսներ են։ Ամեն նորութիւն հասարակութեան մէջ, հասարակութեան բովանդակ կեանքը-կրօն, մորալ, գեղարուեստ, դիտութիւն, բոլորը, բոլորը անհատից է գալիս, անհատի եղակի դիւտն է։ Հասարակութիւնը լոկ նմանուժ է ստեղծագործող անհատին։

Մասսաների նմանութեան վրայ առանձնապէս կանգ է առնում Գաբրիէլ Տարդը իւր մի նշանաւոր գրքի մէջ (Les lois de l'imitation — նմանութեան օրէնքները)։ Ի՞նչ բան է մեր ամբողջ կուլտուրան հարցնում է Տարդ և պատասխանում. — միմիայն նմանութեան արդիւնք։ Անհատի նախաձեռնող, ստեղծագործող օրինակը դառնում է հասարակութեան համար նմանութեան աւարկայ և կուլտուրայի առաջընթացութիւնն այնուհետեւ արտայայտւում է այն չափի մէջ, թէ հասարակութիւնը ինչքան է նմանում ստեղծագործող անհատի օրինակին։ Վնդհանուր պատմութիւնը — ասում է Կարլայլ — այն ամենի պատմութիւնը, ինչ որ մարդ այս աշխարհում արել է, վերջին հաշւով մեծ մարդկանց հանդէս բերածի պատմութիւնն է։ Սրանք են եղել մարդկանց ուսուցիչները, առաջնորդները, հովանաւորողները և լայն մտքով ստեղծողներն այն ամենի, ինչ որ գոյութիւն ունի մարդկային աշխարհում։ Ամբողջ աշխարհի պատմութեան հոգին, դա հէնց մեծ մարդիկ իրանք են։ (23, 24)։

Յրանախացի մատենադիր Cousin-ը հետեւեալ բնորոշ խօսքերն է ասում մեծ մարդկանց համար. «Որ և է ժողովուրդը ամբողջապէս մեծ մարդկանց մէջ է, պատմութիւնը այդ ժողովրդի մէջ հէնց այդ մեծ մարդկանց է որոնում։ Բաց արէք պատմութեան գիրքը, դուք այդտեղ կը տեսնէք միայն յատուկ անուններ։ Հակառակն ի հարկէ անկարելի է, որովհետեւ մասսաները ոչինչ են. նրանք մի բան

են, միայն մեծ մարդկանց միջոցով: Պատմաբաններն իրաւացի են, երբ միմիայն մեծ մարդկանցով են զբաղւում: Ամեն բան աշխարհում մեծ մարդու շուրջն է և ամեն բան մեծ մարդու համար» (Cours d'histoire de la philosophie moderne, Leçon X).

Նոյն հայեացքի մի այլ արտայայտութիւնն է Պասկալի հետեւեալ նկատողութիւնը, «Եթէ Կլէոպատրայի բիթը մի փոքր կարճ լինէր, աշխարհի ամբողջ քաղաքական պատկերը այլ կերպարանք կընդունէր»: Նապոլէոնը իւր անձնական հանճարով, իւր հակումներով ու ձգտումներով, իւր կեանքի ուժով ու կարողութեամբ էր, որ ղեկավարեց երկար ժամանակ քաղաքակիրթ մարդկութեան բախար: Յուլիոս Կեսարի հանճարն էր, որ ստեղծեց Հռոմի կայսրութիւնը. Յիսուսի անձնական—անհատական օրինակն էր, որ մարդկութեանը սիրոյ և հեղութեան նորմաներ տուեց, ահա այս է ինդիվիդուալիստական դատողութեան ընդհանուր եղանակը:

Յայտնի է, որ յատկապէս Գերմանիայում այս ուղղութիւնը խիստ զօրեղ է. բազմաթիւ պատմաբաններ իրենց հաստատարութիւնները մեծ մասամբ այդ ուղղութեամբ են գրում: Սակայն նա ունի նաև խիստ կատաղի հակառակորդներ, մանաւանդ Ֆրանսիայում, էլ չենք խօսում ի հարկէ սոցիալիստական ուղղութիւնների մասին, որոնք բոլորն էլ հակառակորդ են ինդիվիդուալիստական պատմահայեցողութեանը:

Ֆրանսիացիներից յատկապէս Բուրդոն (Louis Bourdeau; L'histoire et les hisotriens, Paris, 1888) շատ զօրեղ կերպով քննադատում է անհատական պատմահայեցողութեան թէ տեսական և թէ գործնական մասերը. ինդիվիդուալիստները յենւում են մեծ մասամբ մեծ մարդկանց նշանակութեան վրայ: Բուրդոն քննում է այդ գաղափարը—célébrité—և գտնում է, որ դրա գաղտնիքը անանուն մասսաների այն խոր յարգանքի մէջ է, որ այդ մասսան տածում է դէպի մեծ մարդիկ, իսկ այդ յարգանքը ամենամեծ չտնով առաջ է գալիս այն պատճառով, որ մասսան ան-

ծանօթ է այդ մեծ մարդուն, անծանօթութիւն տեղի, ժամանակի կամ դիրքի: Մասոյան իդէալականացնում է նրանց ու չափազանցացրած է երևակայում նրանց անձնական արժանիքը, որովհետև լաւ չի ճանաչում: Քանի մասնակցութեամբ հերոսներին մօտիկից են ճանաչում, այնքան աւելի պակաս են զարմանում նրանցով: Այդ է պատճառը, որ ներկայ և ծանօթ մոմենտը հերոս չի ճանաչում, այդ է պատճառը, որ մեծ հերոսները—ժողովրդական դիւցազնները կամ ժամանակով շատ հեռու են, մոռացութեան մատնուած, հեռաւոր անցեալի մէջ թաղուած, կամ տարածութեամբ շատ հեռու, անծանօթ վայրերի մէջ: Այդ մտքով պիտի բացատրել Քրիստոսի խօսքը, թէ ոչ ոք իր գաւառի մէջ մարգարէ չէ: Մեծ մարդիկը մեծ չեն իրօք. մեր մեծ իդէալներն են, որ մենք դնում ենք այս կամ այն մարդու մէջ. մեծ մարդկանց մէջ մենք զարմանում ենք ու հիանում մեր իդէալներով: Իսկական հերոսը ոչ թէ այս կամ այն մարդն է, այլ մասսան ինքը—անծանօթ և անտնուն մասսան: «Հերոսի իսկական անունը լեգէոն է (հմտ. Բուրգո, 23.):

Բանականութեան ուժը ոչ թէ մեծ մարդկանց մէջ է, ասում է Բուրգոն, այլ հէնց մարդկային ցեղի Յառաջագիմութիւնը—դա անտնուն բանւորների աշխատանքի գործն է, պատմութեան մէջ չկայ բացարձակ գիւտ: Անմտութիւն է ասել, թէ այս կամ այն առարկան կամ ուժը այսինչ անհատն է գտել. նա միայն կատարելագործել է, աւելի յարմարեցրել. գիւտ չկայ ոչ գեղարուեստի, ոչ կրօնի, ոչ արուեստների և ոչ էլ գիտութիւնների մէջ. ամեն ինչ կատարելագործւում է, յառաջագիմում: Բուրգոն յենում է այս կէտում Zhurston-ի (Histoire de la machine à vapeur, 2 tome) հետեւեալ եզրակացութեան վրայ. «Մեծ գիւտերը երբէք մէկի գործ չեն. որ և է մի գիւտ կամ յայտնագործութիւն արդիւնք է մեծ քանակութեամբ աշխատողների միահամուռ կամ յաջորդական ջանքերի»:

Այն նիւթը, որ հեղինակը ընտրում է, այդ նիւթը մշակելու եղանակը. նրան բռնող ոգևորութիւնը, նրա

գործածած լեզուն, նրա հետեւած աւանդութիւնները, նրա առաջ բերած օրինակները, նրա փառքը—այդ ամենը նա մասսայից է ստանում, դրսից է գալիս նրա մէջ։ Բանաստեղծներն ու գրականները մի դրոշմ են տալիս ընդհանուր մտապատկերներին մի լեզուով, որը իրենք չեն ստեղծել։ Կրօնների և քաղաքական սիստեմների հիմնադիրները ոչինչ են, եթէ ոչ ընթացիկ մտքերի համակրողներ։ Մարդկութիւնը կարող է կատարելապէս առանց այդ նշանաւոր մարդկանց իւր ճամբան գնալ։ Նրանց գործը մի փոքր շտապեցնելն է այն ծաւալումը, որը ինքն իրան իրականանում է, առանց մեծ մարդկանց մրցակցութեան։ Առաւօտեան արագաղների պէս իգէալների այս մեծ նախակարապետները կարող են մօտակայ արշալոյսը աւետել, բայց նրանք չեն, որ արեւը բարձրացնում են։ (Բուրդո 101—102)։

Նոյն կարծիքները մի փոքր աւելի սահմանափակ կերպով յայտնում է նաև Հերբերտ Սպենսեր իւր Introduction à la science sociale (Paris, 1891) գրքի մէջ, նա ժխտում է այստեղ անհատի դերը և բացարձակօրէն յայտնում, թէ նիւտոնը, Միլտոնը, Արիստոտելը հասարակութեան արդիւնք էին և եթէ նրանք չլինէին, ուրիշը նոյն դերը կը կատարէր։

Անհատի և մասսայի խնդրի նկատմամբ Բուրդոյի պատմահայեցողութիւնը բաժանում են համարեա բոլոր սոցիալիստական ուղղութիւնները, մանաւանդ մարքսիստները։ Ամեն բան մասսան է տալիս, անհատը բնական անհրաժեշտութիւնների երկաթէ շղթայի մէջ դրուած մի օղակ է, զուրկ սեփական ձեռներէյցութիւնից, զուրկ ինքնուրոյն կերպով մի նորութիւն առաջ բերելու, շրջապատը փոխելու թէ ընդունակութիւնից և թէ հնարաւորութիւնից։ Այս է պատճառը, որ ինդիվիդուալիստական պատմահայեցողութեան հակառակօրդները պատմութեան նիւթ են դարձնում ոչ թէ մեծ մարդկանց, ինչպէս դա շատ յաճախ տեղի է ունենում Գերմանիայում, այլ հասարակութիւններն ու ժողովուրդները, ընդունելով ամեն բանի

աղբիւր և սկիզբ մասսային, որը անուն չունի, որը սակայն ամեն ստեղծագործութեան յետևում թաղնուած է:

Նորագոյն սոցիոլոգներից յատկապէս Բուրդոն, Լ. Գումպլովիչը և Գ. Ռացենհովերն են, որոնք ինդիվիդուալիստական պատմահայեցողութիւնը խիստ քննադատութեան են ենթարկում: Բովանդակ պատմագրութիւնը մինչև 19-րդ դար եղել է անհատների, թագաւորների և իշխանների, ուրիշ խօսքով մեծ մարդկանց կենսագրութիւն: Ժողովուրդների, հասարակական գրուպպաների և մասսաների կեանքը բոլորովին բարձի թողի է արուել: Իւրաքանչիւր պատմագիր գովել, փառաբանել է իւր ընտրած հերոսին: Քսենոֆոնտի համար Սոկրատը ամենակատարեալ մահկանացուն էր. («Սոկրատին տեսնելիս ինձ թւում է, թէ նա այնքան կրօնական, այնքան արդար, այնքան հեզ, այնքան իմաստուն է, որ թւում է թէ նա ամենակատարեալ մահկանացուն է» Memoires sur Socrate IV 8, 32). Ռենանի համար ամենամեծ էակը Յիսուսն էր («Մարդկային զաւակների մէջ Յիսուսից աւելի մեծը չէ ծնուած» — Vie de Jesus 1967, 475), Quinte Curce-ի համար ամենամեծ հերոսը Ալեքսանդր Մակեդոնացին է, պատմաբան Թիէոփ համար Նապոլէոնն է գերագոյն հիացմունքի արժանի հերոսը: Այսպիսով իւրաքանչիւր հեղինակի համար ամենամեծ մարդը նա է, որի կենսագրութիւնը նա գրում է (Հմտ. Բուրդո, 151): Մեզ ինչ օգուտ, գիտական ինչ իմացութիւն է տալիս այս կամ այն մարդու պատմութիւնը, նրա կենսագրութիւնը. հարցնում է իրաւամբ Լ. Գումպլովիչը: Պատմագիտական իսկական իմացութիւն տալ կարող է միայն և միայն այն գիտական ուսումնասիրութիւնը, որը զբաղուած է մասսաների, ժողովուրդների պատմութեամբ: Սոցիալական գրուպպաների կանոնաւոր, համաչափ կեանքի ուսումնասիրութիւնն է, որ պատմագիտական իմացութիւն է տալիս, դա է, որ պատմութեան միակ և իսկական նիւթն է: Մենք ցանկանում ենք ճանաչել և իմանալ ոչ թէ մի քանի անձնաւորութիւններ, այլ ամբողջ մարդկութիւնը — բացականչում է Բուրդոն: Եւ նրա այդ կոչից

ինչքան տարբեր է հնչում Կարլայլի մի հաստատութիւնը, թէ «Պատմութիւնը կենսագրութիւնների մի ժողովածու է լոկա: Հարկաւոր է թողնել այդ սովորական սխալ և մաշուած ճանապարհը՝ ամբողջ հետաքրքրութիւնն ու ջանքը կենդրոնացնել առանձին անձնաւորութիւնների, անհատների վրայ: Հարկաւոր է մարդկութիւնը ճանաչել, մասսաներն ուսումնասիրել:

Ահա այս է մասնաշաղկան պատմահայեցողութեան քննադատութեան և պահանջների պատկերը: Սակայն խնդրին մի փոքր աւելի ժառանգենք: Ընդունենք մի րոպէ, որ անհատներն են, որոնք իրանց այս կամ այն կարողութեամբ, ձգտումներով ու հակումներով ստեղծում են պատմութիւնը. հարցնում ենք՝ ճրտեղից են այդ ձգտումները, այդ մտքերն ու հակումները, ճրտեղից այդ բնազդները, որոնք մեծ մարդկանց ղեկավարում են, արդեօք դրանք մեծ մարդուն յատուկ են, նրան բնածին են, թէ՛ նա մասնաշից է ստանում, նրանից անուժա թողնելով մի կողմ՝ ժառանգականութեան շատ վիճելի պրոբլեմը, մեղ թւում է, թէ հարցի վերջին պատասխանն աւելի հաւանական է: Մենք միանգամայն արդարացի ենք դռնում Սպենսերի հետեւեալ խօսքը. «Մեծ մարդը նախ քան իւր հասարակութիւնը ձևակերպելը, պէտք է սպասի, որ ինքը այդ հասարակութիւնից կազմակերպուի, ապա թէ նրանից առաձը տոկոսներով նրան վերադարձնի»:—Մեծ մարդիկ, մտքի ու գործի հերոսները բարձր են իրանց չըջապատող անհատներից իրանց կարողութիւնների աւելի բարձր քանակով. իրանց ըմբռնման աւելի բարձր աստիճանով: Այս բանն ականեր է և ընդհանուր ընդունելի նոյն իսկ ամենամոլեռանդ հակառակորդից: Մեծ մարդը—հանճարը աւելի շատ բան է տեսնում, աւելի խոր է զգում, աւելի ուղիղ և տրամաբանօրէն է դատում. նա ընդունակ է աւելի լաւ արտայայտել իւր զգացածը, իւր միտքը: Սրանից պարզ է, որ մեծ մարդը հասարակական շարժման մի անհրաժեշտ մասն է, աւելի անհրաժեշտ, քան այդ հասարակութեան միւս անդամները: Գործի, շարժումների, ժողովրդակա-

յուզումների դէպքում հանդէս է գալիս մեծ մարդը որպէս միացնող, որպէս ժողովրդի մէջ ցրուած տարածուած ցանկութիւնների ուժեղ արտայայտիչ և այդ կողմից նա արագացնում, տոն է տալիս շարժմանը, գրանով դառնում մի անխուսափելի դորժօն։ Այսքանն, ինչպէս ասացի, ընդունում են ինքիվիդուալիստական աշխարհայեցողութեան նաև մոլեռանդ հակառակորդները։ Այդքանով միայն տալում է, որ մեծ մարդիկ քանակական, աստիճանական տարբերութիւն ունին միայն և ոչ թէ որակի։

Սակայն մտաւորի շրջանում, մտածողութեան իմացական հարցերում բարձր քանակական գիտութիւնը, գիտելիքների տեղեկութիւնների աւելի բարձր աստիճանը տանում է աննկատելի կերպով որակով տարբեր իմացութեան։ Բաղրովին համոզիչ եմ՝ գտնում հեզելի այն նկատողութիւնը, թէ քանակական տարբերութիւնները իրանց շարունակութեան ընթացքում կարող են դառնալ որակական։ Այս նկատողութիւնը ընդհանուր է թէ հոգեկան և թէ ֆիզիկական աշխարհի նկատմամբ։ Յայտնի է, որ ցուրտը մրսեցնում է մեղ, բայց եթէ ցրտի աստիճանը հետզհետէ բարձրանայ և մեծ չափերի հասնի, այն ժամանակ մեր ցրտի զգայութիւնը, որ գնալով քանակի կողմից ուժեղանում էր, փոխւում է վերջը՝ այլ զգայութեան, այլ ևս մենք ցուրտ չենք զգում, այլ բոլորովին ուրիշ զգացում է մեզ տիրում, շատ դէպքերում սաստիկ ցուրտը կարծես մեզ վառում է, այլում, ուրեմն քանակական տարբերութիւնները իրանց շարունակութեան վրայ կարող են փոխուել և փոխւում են որակականի։ Ուր որ մտածողութեան մէջ աւելի հետեւողական և տեւական է քան ուրիշները, նա ձեռք է բերում ոչ միայն իմացութեան մի մեծ չափ, մի բարձր աստիճան, այլ ևս մի նոր տեսակի իմացութիւն։ Նա ընդունակ կը լինի իրերը բոլորովին այլ լոյսի մէջ տեսնել, քան նրա ընկերները և շատ անգամ՝ նրա մտքի առաջ նոր հորիզոններ են բացւում, որ նրան ընդունակ են դարձնում նորանոր գիւտերի, ձեռնարկութիւնների» (Բարթ. 220)։ Այդտեսակ ստեղծագործական մտքերն ու

ընդունակութիւնները աշխատանքի, սովորեցնելու միջոցով չեն գալիս, այլ մենաշնորհ են այդ մեծ ոգիներին:

Այդ մարդիկն են ահա, որ զինուած իրանց ցեղի, շրջապատի, այն, նոյն իսկ մարդկութեան ձեռք բերած դարաւոր իմաստութեան պտուղներով, միեւնոյն ժամանակ իրանց բնական ձիրքով կարողանում են մարդկութեան միջից իրանց առածը հարիւրաւոր տոկոսներով յետ դարձնել. դրանք են, որ չմշակուած դաշտերի մշակումն են սկսում, որ նոր շրջաններ, նոր հեռանկարներ են բաց անում՝ և իրանց յետեից նմանազների լեզէսները քաշ տալիս (Բարթ. 221):

Երբ խնդրին այս կողմից նայենք, միանգամայն անարդար ու միակողմանի է թուում վերոյիշեալ կարծիքը, թէ անհատը դեր չունի պատմութեան մէջ, թէ պատմական կեանքը—մասսայի պատմութիւնն է և ոչ անհատների: Մարդկութեան պատմութիւնը, ժողովուրդների խմբակցութիւնների պատմութիւնն է. բայց ովքեր են այդ խումբակցութիւնների բովանդակութիւնը—անդամները. անհատներն են, որոնք բնականօրէն միատեսակ չեն օժտուած, միատեսակ չեն հասկանում, մտածում և զգում: Պատմութիւնը ժողովուրդների կեանքն է ուսումնասիրում՝ և նրանց կեանքով պիտի զբաղուի. բայց ժողովուրդների կեանքը արտայայտում է փոքր ու մեծ անհատների գործերի ու մտքերի մէջ և այդ տեսակէտից բնական է, որ մեծ մարդիկ պատմութեան մէջ իրանց տեղը պիտի ունենան միշտ որպէս որ և է ժողովուրդի գործելակերպի, մտածելակերպի ամենաուժեղ, ամենաղայտուն արտայայտիչները: Անհատն հասարակութեան մէջ և հասարակութիւնն անհատի հետ միայն կազմում են պատմութեան նիւթ:

Գերմանական պատմութեան մէջ անհրաժեշտ չէ յիշել և մանրամասն կանգ առնել նրանց բազմաթիւ թագաւորների, իշխանների կենսագրութեան, մտքերի ցանկութիւնների վրայ. բայց ով դուռն է գերմանական ժողովրդի պատմութիւն, ով հետաքրքրում է գերման ցեղի հոգեկան-մտաւոր յատկութիւններով, նրանց մասսայական հակումնե-

րով և ցեղական տենդենցներով ու բնազդներով, ուրիշ խօսքով՝ ով ուզում է որ և է իմացութիւն ձեռք բերել գերման ցեղի մտքի, հոգու մասին, նա պէտք է մանրամասն զբաղուի Գեթթեով, Բիսմարկով ու Բեօկլինով. որովհետեւ այդ մարդիկը ամենից աւելի ցայտուն կերպով են արտայայտում այդ ժողովրդի հոգին, ցանկութիւնները, մտքերը:

Ով գրում է Հայոց պատմութիւնը հինգերորդ դարում, անշուշտ պիտի յիշի, թէ ինչքան զօրեղ էր զգացումը այն ժամանակ սեփական Հայկական գրականութիւն ունենալու կարիքը: Անհրաժեշտ չէ և հնար էլ չկայ բոլոր մարդկանց անուններն առաջ բերել, որոնք զգում էին այդ կարիքը, որովհետեւ գրանով պատմութիւնը մի բան չի շահում: Բայց անխուսափելիօրէն պէտք է երկար կանգ առնել Սահակի և Մեսրոբի և նրանց աշակերտների առաջ բերած շարժման, ձեռնարկած քայլերի վրայ, որովհետեւ նրանք էին, որ այդ կարիքն ամենից ուժեղ էին զգում և նրանք էին, որ օժտուած էին այդ կարիքին բաւարարութիւն տալու կարողութեամբ. մասսան նրանց թիւ էր տալիս, այդ մասսան նորադարձ հայ քրիստոնեաներն էին, ե. դարի Հայոց պատմութիւնն առանց գրերի գիտի և նրա հեղինակի—անհասկանալի կը մնայ:

Պատմութիւնը թագաւորների, իշխանների կենսագրութիւն չէ, այլ ժողովրդական շարժումների, մասսայական կամքի, մտքի ու զգացմունքի և դրանց արտայայտողների՝ մեծ մարդկանց պատճառաբանեալ շարահիւստած վերարտադրութիւնը:

16-րդ դարում Եւրոպայում գիտական մի մեծ վէճ կար. մարդիկ գլուխ էին պատռում և իրար հետ վիճում, թէ արդեօք արեւն էր, որ պտտում էր երկրի շուրջը, թէ երկիրն էր, որ արեւի շուրջն էր դառնում: Մարդիկ ուզում էին սլանետային սխտեմի գործողութեան կենդրոնը գտնել: Ճիշտ այդպիսի մի հարց էլ ծագել է բազմաթիւ փիլիսոփաների և պատմաբանների գլխում: 19-րդ դարի ընթացքում, որ դեռ մինչև օրս, ի հարկէ հետզհետէ թու-

լանալով զբաղեցնում է հետախոյզ գլուխներին։ Մարդիկ երկու կարելիութիւն են ընդունում և այդ երկուսից միայն մէկը հնարաւոր համարում։ մասսան է, որ պտտում է մեծ մարդկանց շուրջը թէ մեծ մարդիկն են, որ պտտում են մասսայի շուրջը։ Ահա այս է ալտերնատիւը և այդ հարցի լուծումից էլ կախուած է պատմութեան նիւթը։ Սակայն ինչպէս արդէն վերևում ակնարկեցինք, հարցը սխալ է դրուած և լուծումը բնականօրէն միակողմանի կարող է ստացուել։ Մեծ մարդիկը ֆիզիքապէս վերցրած որպէս անհատներ պատկանում են մասսային, դուրս են գալիս մասսայից և կախուած են մասսայից, նրանք ևս ղեկավարւում են այն ընդհանուր օրէնքներով, որոնք մասսայի համար ղեկավարող են։ Միւս կողմից մեծ մարդիկ իրանց մտաւոր և հոգեկան բարձր որակով, տարբեր աստիճանի աշխարհով, իրանց բազմաթիւ ու բազմազան ընդունակութիւններով միանգամից գրաւում են մասսան իրանց կողմը և մարդկային կեանքի զանազան շրջաններում օրինակ, տիպար, զարմանքի առարկայ հանդիսանում բազմութեան համար։ Այդ տեսակէտից, մասսան շատ բաներում վազել է ձգտում իւր հերոսների յետևից, դիմում է նրանց ու իւր սգևորութեան աղբիւր շինում։

Երբ այսպէս երկուստեք ընդունենք ազդեցութիւնները, երբ անհատն ու մասսան փոխադարձապէս ազդում են իրար վրայ, իրար լրացնում և իրար ամբողջացնում, ապա ուրեմն պատմութեան նիւթն ևս պարզւում է բոլորովին։ Պատմութիւնը պիտի զբաղուի ուրեմն մասսայի ընդհանուր կեանքով, նրա զարգացմամբ, նրա աճումով ու այն երեւոյթներով, որոնք հանդէս են գալիս մասսայի մէջ ու կրում են ոչ եզակի, անհատական բնաւորութիւն, այլ հասկանալի և բացատրելի են ընդհանուր մասսայական տեսակէտներից։ Այդ կողմից է, որ մեծ մարդիկը կարող են պատմութեան նիւթ դառնալ, միայն որպէս մասսայի ցայտուն ներկայացուցիչներ, միայն, որպէս մասսայական յատկութիւնների ուժեղ և սեղմ խտացումներ—կարող են և պէտք է մեծ մարդիկը պատմութեան մէջ տեղ ունենան։

Անմիտ գարձուածքներ են, երբ մարդիկ ասում են, թէ որ նապոլէոնը չլինէր, մի ուրիշը ուրիշ անունով դուրս կը գար և նրա դորժը կը կատարէր. կամ բոլորովին սխալ գրութիւն է Սպենսերի խօսքը, թէ Նիւտոնն ու Սրիստոտելոս, Միլտոնն ու Շեքսպիրը եթէ չլինէին, ուրիշ անձնանք ուրութիւններ դուրս կը գային նրանց գերը կատարելու: Բայց բաւական միամիտ է նաև Քսենոպոլի առարկութիւնը, որ նա անում է Սպենսերին—ասելով. «եթէ այդպէս լինէր, ապա ինչո՞ւ միևնոյն շրջանի մարդիկը բոլորը հանճարներ դուրս չեն գալիս. ինչու օրինակ Նիւտոնի ժամանակակից անգլիացիները ձգողական ուժ չգտան բոլորը, կամ Բեթովենի ժամանակակից գերմանացիները չգրեցին նրա սիմֆոնեաները» (Les princ. fond. d. Phil. 155):

Մեծ մարդկանց—պատմական նշանաւոր գէմքերի հանգէս գալը մենք նմանեցնում ենք հրաքիսային երեւոյթին. երբ գետնի տակը բնական զանազան ուժերի ներհակութիւնն ու հակամարտութիւնն այն աստիճանի է հասնում, որ բռնկումն այլ ևս անխուսափելի է դառնում, ահա այդ ժամանակ նա տեղ է օրոնում պատռելու գետնի կեղեր և դուրս ժայթքելու—և հէնց որ յարմար տեղ գտաւ, նա դուրս է թափւում. լաւան ժողովրդական յոյզերի ու մտքերի, նրա զանազան խաւերում եփուղ և պատրաստուող շարժումն է. նա մասսան ինքն է. իսկ այն տեղը գետնի կեղեի այն մասը, որով լաւան դուրս է ժայթքում—գա ինքը մեծ մարդն է—հերոսը, ասել, թէ ինչու լաւան Վեզուֆով կամ Էտնայով դուրս եկաւ և ոչ օրինակ Մոնթլանով կամ Սլաֆեօզով, նշանակում է ի նկատի չառնել լեռների երկրաբանական, ֆիզիկական առանձնայատուկ կազմը, որն ի հարկէ կատուած է դարձեալ ամբողջ երկրի և Թիեղերքի հետ և առանձին երբէք բացատրելի չէ. նոյն յորաբերութիւնը նաև մասսայի և անհատի մէջ կայ:

Եթէ բոլոր լեզուներով գրուած ֆրանսիական յեղափոխութեան պատմութեան մէջ նապոլէոնը կենդրոնական տեղ է բռնում—այդ օրտալ չափով հասկանալ իսկապէս այդտեղ ոչ թէ նապոլէոնն է կենդրոնը, այլ այն զգաց-

մունքներն ու մտքերը, որոնք վարում էին Նապոլէոնին, այդ մտքերն ու ձգտումները ֆրանսիական ժողովրդի մէջ էին, ֆրանսիայինն էին—պայմանաւորուած երկրի, ժողովրդի դարաւոր պատմութեամբ։ Ամբողջ շարժման և ապագայ կայսրութեան կենդրոնը ֆէոդալական, միջնադարեան կապանքներից ազատուելու տենչանքն էր, ազատութիւն տնտեսական—քաղաքական կապանքներից և գէպի Անգլիան տածած դարաւոր ատելութիւնը, որը նոյնպէս պայմանաւորուած էր քաղաքական, տնտեսական մրցակցութեամբ։ Այդ երկու զգացմունքներն ահա, ամենից ուժեղ Նապոլէոնի մէջ էին անձնաւորուել, որը, բացի այդ զօրեղ զգացմունքներից, ունէր նաև զօրեղ միջոցներ արտայայտելու։ Նա իւր ընդունակութիւններով կարող էր նաև ուրիշներին գրգել, ստիպել այդ մտքերի կատարմանը դիմելու, այդ է ահա պատճառը, որ պատմութեան մէջ Նապոլէոնի անունը ամենից բարձր է հնչում, ամեն անգամ խրացնում, ամեն անուն կրանում — քանի ի հարկէ նա կրող և արտայայտիչ է հանդիսանում այդ մտքերին, զգացմունքներին և իդէալներին։ Այն թուական, երբ նա դուրս է գալիս ազդեցութիւնների և գործողութիւնների շրջանից, նա հետաքրքիր չէ այլ ևս պատմութեան համար։ Նապոլէոնը ու Հեղինէ կղզու վրայ—պատմութեան նիւթ չէ այլ ևս, որովհետև նա այլ ևս չի ապրում ու չի գործում այն դրդումներով ու շարժիչ ուժերով, որոնք շարժում և առաջ են տանում ժողովուրդների կեանքը։ Մի քանի պատմաբաններ անարդար և միակողմանի են, երբ Նապոլէոնից են ծագել տալիս ամեն բան, երբ նրան ստեղծող և զեկալարող են համարում իւր դարի, բայց բոլոր պատմաբաններն արդարացի են, երբ նրան ժամանակի նշանաւորագոյն գէմքն են համարում միայն մի քանի մտածելակերպ միայն։

Այն նոյն եղանակով կարելի է և պէտք է բացատրել որեւէ այլ մեծ մտքու և մասնայի յարաբերութիւնները։

Մի հանգամանք էլ կայ, որ չպիտի վրիպել մեր ուշադրութիւնից, անհատի գործունէութեան և ազդեցութեան շրջանը մեծապէս կախուած է այն կուլտուրայի աստիճան-

նից, որի մէջ նա ծնուած է ու կոչուած գործելու Պատմափիլիսոփայութեան մէջ այժմ՝ յաճախ է լսում այն կարծիքը, թէ կուլտուրական ոտորին աստիճանի վրայ գտնուող ժողովուրդների կամ վայրենի ցեղերի մէջ անհատականութիւն չկայ բնաւ. այնտեղ անհատը ոչ մի ինքնաւորոյն առանձնայատուկ գիծ չունի, որով աչքի ընկնէր և բարձրանար իրան շրջապատող գորշ մակերեսից. նա այնտեղ մտածում և գործում է այնպէս, ինչպէս բոլոր միւսները, ուստի և այդպիսի պրիմիտիւ հասարակութիւնների մէջ անհատը տիպ է միեւնոյն ժամանակ. այսինքն այդ հասարակութեան իւրաքանչիւր անգամ կարող է նոյն հասարակութեան տիպիկական ներկայացուցիչ համարուել։ Այդ կարծիքը յատկապէս թափ է առնում այն օրից, երբ գերմանացի Յակոբ Բուրքարդը իւր նշանաւոր «Ռենեսանսի կուլտուրան» է գրում (Jakob Burckhardt—Kultur der Renaissance), որի մէջ նա այն հայեացքն է հիմնաւորել աշխատում, թէ մինչև Ռենեսանս չկար անհատականութիւն և թէ Ռենեսանսի հանդէս գալը միեւնոյն ժամանակ անհատականութեան ծննդեան ժամն է։ Վերջին ժամանակների յատկապէս կարլ Լամպրեխտն է, որ իւր բազմահատոր «Գերմանական պատմութեան» մէջ և մանր ըննադատական գրութիւններում այդ միտքը պաշտպանում և ընդլայնում է։

Բերլինի պրոֆ. Էդուարդ Մայերը, որի անունը աշխարհ հռչակուեց յատկապէս նրա «Հին դարի պատմութեան» համար և որը պատմափիլիսոփայական շատ հարցերում ինքնայատուկ դիրք է գրաւում, այս հարցի նկատմամբ միանգամայն համերաշխ է գնում վերև առաջ բերած հայեացքներին։

Մարգկային պատմութեան հին շրջաններում առանձին անհատը, ինչքան էլ որ նա անկախ և ազատ գործելիս լինի, միշտ, ամենամեծական բոպէներին ստիպուած է որոշ հաստատուն ձևեր և մտապատկերներ ընդունել, որպէս օրջեկտիւ տուեալներ, որոնք նրա կառքից դուրս են, որոնք սակայն նրա գործն ու կամքը պայմանաւորում են, նա

անգոր է դրանց դէմ. նրա մտքով անգամ չի անցկենայ, որ նա կարող է այդ օրչիկտիւ հանգամանքները փոխել. եւ քանի կուլտուրան առաջ է գնում, քանի բազմազան է դառնում մարդկային հասարակութեան կեանքը, այնքան անհատի հոգին դիֆերենցիացիայի է ենթարկւում, այնքան աւելի մեծ հնարաւորութիւն է հանդէս գալիս անհատական առանձնայատկութիւնները նկատելի դարձնել ու շատ անգամ հասարակական տենչանքների հետ համերաշխ լինելու դէպքում, նաև ուժեղապէս արտայայտել ու այդպիսով դառնալ ըսպէի տէրը—հերոս:

Ապացոյց այն բանին, որ անհատը—մեծ մարդը իւր գործի ընթացքում կախուած է հասարակութիւնից ու նրանից է իսկապէս զեկաւարւում և տարւում, կարող է ծառայել այն հանգամանքը, որ առօրեայ կեանքի մէջ և պատմութեան ընթացքում գործող անհատը անհրաժեշտօրէն հոգեկան կամ մտաւոր արտակարգ ընդունակութիւնների տէր չալիտի լինի անպատճառ. Ի հարկէ, պատմութեան մէջ եղել են անձնաւորութիւններ և ներկայումս էլ կան, որոնք ներքին հոգեկան հարուստ ըմբանդակութեամբ, ստեղծագործական ուժով և ձիրքերով բոլոր ժամանակակիցներից գերազանցել են և նոր ուղղութիւնների, նոր ճանապարհների ռազմիրաններ եղել—բայց և դրանք ևս իրանց դարում անլուելի կըմնային և կամ իրանք իրանց ներքին կրակից կայրուէին ու կը տապակուէին (ինչպէս շատերի հետ եղել է ու ամեն օր լինում է), երբ որ արտաքին աշխարհում, նրանց շրջապատող հասարակութեան մէջ պակասէր այդ մեծ մարդկանց ցանկութիւնները դուրս հանելու հնարաւորութիւնը, կասկած չկայ, որ իւրաքանչիւր ժամանակ անշուշտ հանճարեղ մարդիկ շատ է ծնում. միլիոնների և հարիւրաւոր միլիոնների մէջ բազմաթիւ կը լինի անշուշտ հանճարների թիւը, բայց նրանք չեն երևում, փոքր ու մանր հանգամանքների մէջ ապրում և մեռնում են առանց հետք թողնելու և հէնց այն պատճառով, որ արտաքին աշխարհը ոչ մի կերպ ընդառաջ չի գնում նրանց ցանկութիւններին:

Միւս կողմից յաճախ դիտուել է, որ պատմութեան և առօրեայ կեանքի մէջ շատ անգամ հասարակական նշանաւոր պաշտօններն ու դիրքերն են հասնում այնպիսի մարդիկ, որոնք ոչնչով չեն բարձրանում միջակութիւնից. քայց չնայած դրան կարողանում են գլուխ բերել և իրագործել կարևոր փոփոխութիւններ և ռեֆորմներ, յատկապէս հէնց այն պատճառով, որ միջոցառումը—իրականութիւնը պատրաստի հող է ներկայացնում նրանց համար. նրանք լոկ կատարողներ են լինում հասարակական ցանկութիւնների ու ձգտումների, լոկ անօթներս Այդ տեսակ անձնաւորութիւնների պատմական արժէքը բարձր չէ և անտարբեր է, որովհետեւ մի տրիշը հեշտութեամբ կարող էր նրան փոխարինել Այս խնդրում էականն այն է, թէ արդեօք հասարակութիւնը ձուլող հարցերի հակամարտութիւնը, հասարակութիւնը կազմող տարբեր ուղղութիւնները հաւասար ուժեր են, այնպէս որ վճռական գործի բանալին մի հատիկ անձնաւորութեան կամքի ուժեղ արտայայտութեան մէջ փնտրել հնարաւոր լինի. եթէ հասարակական սոցիալական բնոյթը այդպիսի մի մոմենտ ունենայ և այդ մոմենտում հանդէս գայ մեծ մարդը կամ հերոսը—նա կարող է մեծ ազդեցութիւն և պատմական խոշոր ու անջնջելի հետք թողնել պատմութեան ընթացքի վրայ: Այդպէս են եղել մի Կարլ Մեծ, մի Նապոլէոն:

Սակայն նրանց նշանակութիւնն ու ազդեցութիւնն ևս պէտք է վերցնել միշտ յարաբերական մտքով. ոչ թէ մի քանի դարերի կամ նոյնիսկ հազար տարիների համար—այլ մարդկային պատմութեան ամբողջ ընթացքի դիմաց: Այդ տեսակէտից կարող ենք վճռակի ասել, որ պատմութեան մէջ վերջի վերջոյ ոչինչ չի փոխուի և նրա ընթացքի վրայ շատ աննշան է այն հանդամանքի ազդեցութիւնը, որ պատմական մի սրէ է, թէկուզ շատ յայտնի երևոյթ մի քանի տասնեակ տարի ուշանայ կամ նոյնիսկ մի փոքր այլ տեսակ կատարուի: Մարդկային պատմութիւնը տասնեակ ու հարիւր հազար տարիներով է չափոււմ. ունի իւր կայուն և անփոփոխ տենդենցները, որոնք չեն կախուած առան-

Ճին անհատներին, թէկուզ հերոսների կառքից, Անհատներն
իրանք են, որ ազդւում են այդ հանդամանքներից:

Հետաքրքիր է Բիսմարկի մի արտայայտութիւնը, որը մեզ համար առանձնապէս կարեւորութիւն է ստանում մանաւանդ այն պատճառով, որ ինքիվիդուալիստական պատմահայեցողութեան կողմնակիցները համար Բիսմարկն ևս համարում է ամենամեծ անձնաւորութիւններից մէկը, որ ստեղծեց գերմանական միութիւնը և ընթացք տուեց գերմանական յետագայ պատմութեանը։ Նա ասում է. «Պետական գործիչը մենակ ոչինչ չի կարող անել, նա կարող է սպասել միայն և ականջ դնել, մինչև որ Աստուծոյ ունաձայնը եղելութիւնների միջով լսելի լինի, ահա այն ժամանակ նա առաջ է թռչում և նրա պատմութեանի թղանցքը բռնում, այդ է բոլորը, որ նա կարող է անել».—(Lidner, Geschichtsphilosophie, II Aufl. 1904. հրես 63.)